

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81'42

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.5/01>*Алтицева Л. Ю.*

Національна академія Служби безпеки України

ОСОБЛИВОСТІ ВЛАСНЕ ЗВЕРТАНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕДВИБОРНИХ ДЕБАТІВ)

Статтю присвячено висвітленню особливостей звертань у контексті політичного дискурсу, який трактують як явище, основним компонентом якого є текст, зумовлений ситуацією у сфері політичної комунікації загалом та передвиборчій комунікації зокрема.

У статті досліджено звертання дискурсу політичних дебатів. З'ясовано, що у текстах дискурсу політичних дебатів наявні три типи звертань – власне звертання, напівриторичні звертання та риторичні. У цій роботі акцентовано увагу на засобах вираження, семантичних та структурних особливостях власне звертань, використаних політиками під час передвиборних дебатів, також з'ясовано відповідність власне звертань політичного дискурсу традиційним українським етикетним формам звертань.

Встановлено, що функцію власне звертань у сфері політичної комунікації виконують переважно традиційні етикетні форми звертання, реалізовані двокомпонентними (ім'я і по батькові; пан + ім'я; пан + прізвище) та трикомпонентними (шановний + пан + прізвище; шановний + пан + ім'я) формами.

У статті з'ясовано, які типові помилки у звертаннях допускають комуніканти під час виступів. Виявлено, що до найчастотніших аномативів належать морфологічні помилки, зумовлені використанням у звертанні називного відмінка поряд із кличним.

Дослідження виявило, що попри маніпулятивний потенціал політичної мови, власне звертання в текстах передвиборних промов не надають оцінної характеристики адресату, функціонують для безпосередньої адресації під час політичної комунікації. Певної експресивності набувають власне звертання у постпозиції. Вимовлені з відповідною інтонацією здатні передавати почуття обурення, гніву адресанта.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в аналізі особливостей напівриторичних та риторичних звертань у текстах передвиборних промов та інших політичних жанрів.

Ключові слова: політичний дискурс, передвиборний дискурс, політична комунікація, власне звертання, етикетні форми звертання, адресат, адресант, особливості звертань.

Постановка проблеми. Відродження української мови як основного атрибуту державності, особливості розвитку сучасної української мови під час кардинальних змін у суспільстві зумовлюють спрямованість сучасних досліджень на вивчення тісного взаємозв'язку мови й буття людини, мовної комунікації в усіх сферах суспільного життя, зокрема політиці, комунікаційної поведінки сучасних мовців.

Актуальність роботи зумовлена потребою цілісного багатоаспектного вивчення форм і способів звертання в політичному дискурсі, відсутністю досліджень, присвячених аналізу звертань усної та письмової комунікації в політиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання апелятивної функції мови та засобів реалізації зверненості мовлення неодноразово слугувало об'єктом вивчення. Багатоаспектність визначення лінгвістичного статусу та поліфункціональності звертання висвітлено в працях багатьох українських мовознавців, зокрема І. Р. Вихованця, О. Г. Межова (обґрунтування природи кличного відмінка), М. О. Кокори (синтаксичні й комунікативно-прагматичні функції), Л. Я. Нагірного (різновекторність вивчення звертання), Н. О. Дем'янової (гендерні особливості звертань), Л. В. Корновенко (прагмалінгвістичний

аспект). Питанню українського мовленнєвого етикету та звертанню як універсальній його одиниці присвятили розвідки такі вчені, як: Н. Д. Бабич, С. К. Богдан, О. М. Мацько, О. М. Миронюк, Н. П. Плющ, Я. К. Радевич-Винницький, М. С. Скаб, М. Г. Стельмахович та ін.

Мета статті – встановити форми і засоби вираження звертань у політичному дискурсі, зокрема в жанрі передвиборних дебатів; розкрити семантичні особливості звертань у контексті українського політичного дискурсу передвиборних дебатів; визначити структурні характеристики номінацій адресата в політичних текстах.

Матеріалом дослідження слугували промови, запитання / відповіді кандидатів у президенти України Петра Порошенка й Володимира Зеленського під час «Головних дебатів», що відбулися 19 квітня 2019 року в Києві та були оприлюднені засобами мовної комунікації [3]. Загалом проаналізовано структурно-семантичні особливості всіх звертань, використаних учасниками цих дебатів. Приклади відібрано методом суцільної вибірки.

Виклад основного матеріалу. Політичний дискурс вивчають фахівці різних галузей соціально-гуманітарних наук. Філологів у політичному дискурсі цікавить основний його компонент – текст, а також його зміст, властивості та закономірності тексту, характеристика його складових. Мова, як зазначає Л. П. Нагорна, «природно входить як у сферу духовної культури, так і в царину політики». Значущі елементи мовленнєвої системи – морфеми, слова, речення, «взяті у їхній живій сукупності» – здатні моделювати всі явища, які становлять світ людини. Відповідно «будь-які форми людських взаємин, у тому числі й ті, що відбуваються у світі політики, підвладні лінгвістичному аналізу» [11, с. 48].

У дослідженнях політичного дискурсу поки не вироблено єдиного систематизованого узагальненого апарату. У сучасній лінгвістичній літературі представлені визначення політичного дискурсу, які по-різному інтерпретують це соціолінгвальне явище.

Дослідники політичного дискурсу зазначають, що є два підходи до його розуміння – вузьке й широке. У вузькому розумінні політичний дискурс має інституційний характер, тобто походить тільки від політичних інституцій. У широкому ж розумінні це будь-який дискурс, що стосується політичної тематики.

Узагальнене трактування політичного дискурсу подає К. С. Серажим, зазначаючи, що це «текст, зумовлений ситуацією політичного спіл-

кування». Основна функція політичного дискурсу, на її думку, – «боротьба за владу» [15, с. 240]. Тому усні або письмові звернення політиків предусім націлені впливати на електорат, формувати громадську думку та створювати позитивну самопрезентацію політика для утримання або отримання влади.

Сучасні науковці, беручи до уваги думку нідерландського лінгвіста Т. А. ван Дейка, політичний дискурс у вузькому розумінні трактують як клас жанрів, який обмежує соціальна сфера, а саме політика. До них належать такі жанри політичної сфери, як: урядові обговорення, парламентські дебати, партійні програми, промови політиків тощо.

Поняття «політичний дискурс» і «політична комунікація» розглядають як синонімічні, оскільки ці поняття включають будь-які мовні утворення, суб'єкт, адресат чи зміст яких належать до політичної сфери [11, с. 78].

О. Ковальова політичний дискурс розглядає як «багатоаспектне явище, основними компонентами якого є текст (в усній або письмовій формі), екстралінгвістичний контекст (мета, обставини, спосіб та час утворення), адресант і адресат». Розглянувши основи трактування поняття політичного дискурсу в сучасній лінгвістиці, О. Ковальова доходить висновку, що політичний дискурс – це комунікативна подія, визначними чинниками якої є обставини та ситуація, у якій перебувають учасники комунікації, обставини спілкування, канал передачі інформації. Взаємодія адресанта з адресатом може бути прямою або опосередкованою (телебачення, соцмережі). Контекст і засіб взаємодії визначають відбір мовленнєвих засобів, які є типовими для різних ситуацій (дебати, звернення, гасло, агітація, допис у соцмережі тощо) [6, с. 105].

Аналіз особливостей звертань кожного жанру політичної сфери дозволить з'ясувати засоби вираження, семантичні та структурні особливості звертань, способи називання адресата в контексті українського політичного дискурсу, виявити дотримання комунікативних етичних норм користування мовою під час політичної комунікації, адже етикетні висловлення сприяють екологічності спілкування, водночас виконуючи комунікативну й апелятивну функції. Мовний етикет притаманний усім стильовим різновидам. На вибір мовних етикетних одиниць суттєво впливає тональність спілкування – висока, нейтральна, звичайна, фамільярна, вульгарна тощо. Кожен стиль має свої диференційні ознаки, що виявля-

ються передусім у лексичному складі етикетних виразів та їх функціональному призначенні в різних текстах [1, с. 15].

Прикладна функція політичної мови як інструменту, що використовують у боротьбі за владу, особливо виразно виявляється під час передвиборних кампаній [11, с. 72]. У межах політичного дискурсу окремо виділяють дискурс політичних дебатів – «чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми; різновид публічної дискусії, спрямованої на переконання третьої сторони, у якому вербальні і невербальні засоби, що використовуються учасниками дебатів, мають на меті отримання певного результату – сформувані у слухачів позитивне враження від власної позиції» [19, с. 11].

Зупинимося докладніше на аналізі особливостей звертань передвиборних дебатів, промов. Фахівці такий вид політичного дискурсу відносять до інституціонального політичного дискурсу, до якого належать тексти політиків, які були використані в політичній комунікації, зокрема парламентські стенограми, політичні документи, публічні виступи та інтерв'ю політичних лідерів тощо. Проаналізуємо звертання, ужиті учасниками-кандидатами в президенти України під час «Головних дебатів» у 2019 р., оприлюднених засобами мовної комунікації [3]. У цій статті зосередимо свою увагу на особливостях власне звертань.

Дебати, відповідно до регламенту, склалися з трьох частин – вступна промова, обмін запитаннями / відповідями, заключне слово; кожна частина була обмежена в часі. Як свідчить проаналізований матеріал, під час дебатів використано такі типи звертань, як: власне звертання, напівриторичні звертання та риторичні [13, с. 221].

Власне звертання, тобто одиниці, що вимагають негайної реакції адресата під час безпосереднього спілкування, звучали в кожній частині дебатів. У ролі власне звертань виступали переважно етикетні форми звертання, за допомогою яких учасники зверталися один до одного, актуалізуючи увагу.

Звертання на ім'я та по батькові – одна з форм етикетного звертання, яку використовували учасники дебатів: *Петре Олексійовичу, Володимире Олександровичу*. Звертання на ім'я та по батькові вважають «емоційно нейтральним» у ситуаціях ділового спілкування для звертання до осіб, старших за віком, вищих у посаді [20, с. 239]. Такий формі звертання до опонента надав перевагу В. Зеленський, використавши її впродовж теле-

дебатів сім разів. П. Порошенко використав цю форму один раз, надаючи перевагу формам звертання зі словом пан та ім'ям: *пане Володимире, шановний пане Володимире*. Я. Радевич-Винницький іменники пан/пані/панно в етикетному застосуванні називає словами-регуляторами, які «засвідчують пошану до співрозмовника», зазначаючи, що у ролі прикладки до цих слів можуть виступати і власні, і загальні іменники [14, с. 80].

На суперечки мовознавців щодо питання: яка форма звертання – на ім'я чи на ім'я й по батькові – є традиційною для українців свого часу звернув увагу С. К. Богдан, зазначаючи, що відсутність єдиної позиції вчених щодо питомості однієї з форм звертання спричинена тим, «що літературна норма строго не регламентує використання однієї з них». На його думку, така неунормованість «є тимчасовою». «Суттєвим у вирішенні цієї проблеми, очевидно, має стати не книжна, а усно-розмовна традиція українського народу, яка надає перевагу звертанням на ім'я, або *пане/пані/панно/паничу + ім'я* (в товаристві, в родинному колі, серед друзів, колег), або *пане/пані/панно + прізвище та ім'я й по батькові* (в офіційній обстановці)» [1, с. 35–36].

Проте Я. Радевич-Винницький стверджує, що «ім'я і по батькові як прикладка зі словами *пан, пані* не поєднується. ... звертатися *пані Оксано Миронівно, пане Гнаті Петровичу* не прийнято. Це не відповідає українським традиціям і нормам літературного». Науковець стверджує, що «в українському мовленні інтенсивно поновлюється називання і звертання за моделями “пан (пані) + ім'я або/і прізвище”» [14, с. 81]. Принагідно зазначимо, що відповідно до змін у Державному стандарті України, зокрема у вимогах до оформлення документів, у деяких реквізитах (адресат, адресант, підпис) замість прізвища та імені й по батькові потрібно вказувати лише ім'я та прізвище посадової особи [4]. Проте «літературна норма» й дотепер строго не регламентує використання цих форм звертання в офіційному спілкуванні.

Під час дебатів обидва учасники використовують форми звертань зі словом-регулятором пан. Зазначимо, що жоден із них не використав форми «пане + прізвище та ім'я й по батькові».

Один з претендентів у президенти, називаючи адресата, використовує модель «пан + ім'я»: *пане Володимире*; другий – модель «пан + прізвище»: *пане Порошенко, пане Порошенку*. Згідно з рекомендаціями Я. Радевича-Винницького, ім'я людини в ролі прикладки до слова пан/пані доречно вживати стосовно адресата молодшого,

одного віку або не набагато старшого чи соціально вищого від адресата. «Звертатися до екс президента *пане Леоніде* ... не тактовно. Особливо треба уникати такої ледь не фамільярності в офіційному спілкуванні. Тут доречними є номенклатурні приклади: *Пане міністре!*, *Пане директоре!*, *Пане професоре!*». Прізвище ж як прикладку до слів *пан/пані* рекомендують уживати тоді, коли йдеться про неprisутню людину чи стосовно prisутньої 3-ої особи, якщо вона малознайома чи якщо взаємини з нею не виходять за межі офіційності пристойності, вживання ж «прикладки-прізвища у зверненні до 2-ої особи (адресата) має “відтінок офіційності, іноді сухості, відчуженості, байдужості”» [14, с. 80]. Використані політиками форми звертань загалом не суперечать таким рекомендаціям. Учасники дебатів, обираючи форму звертання, зважають на вік, соціальний статус адресата, обставини комунікативного акту.

Л. В. Корновенко, досліджуючи звертання як мовленнєвий засіб в аспекті впливу, виділяє прагматично адекватні звертання, тобто ті, які «розвивають комунікацію, задовольняють вимоги адресата, сприяють досягненню прагматичної інтенції мовця» і «є водночас ефективними» для мовця і для адресата [7]. Можемо стверджувати, що всі проаналізовані власне звертання мають ознаки адекватних звертань. Адже реакція адресата на форму й семантику звертань не відображалася у звертаннях, наявних у відповідях, свою реакцію адресат спрямовував на «комунікативну взаємодію в авторському контексті» (там же).

Структуру аналізованих звертань поширювали атрибутивні компоненти. Функцію атрибутивних поширювачів виконували етикетні слова *дорогий/дорога*, *шановний/шановна*.

Власне звертання з атрибутивним поширювачем використовував П. Порошенко в моделях «шановний + пане + прізвище»: *шановний пане Зеленський*; «шановний + пане + ім'я»: *шановний пане Володимире*. В. Зеленський такої моделі звертання не використовував.

Відомо, що диференційною ознакою мовного етикету українців є звертання у формі кличного відмінка. О. Д. Пономарів зазначав: «Усі слова мають стояти в одному відмінку, тобто в кличному». Використання у звертанні називного відмінка поряд із кличним – це «порушення граматичної норми» [13, с. 220]. Таку норму закріплено й у чинному «Українському правописі». Так, у звертаннях, що складаються із загальної назви та імені, форму кличного відмінка набувають

і загальна назва, і власне ім'я: *пане Віталію*; у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка набувають і загальна назва, і власне ім'я: *пане Ковалю*; можливі також поєднання форми кличного відмінка іменника загальної назви та форми кличного відмінка прізвища, однакової з формою називного відмінка: *пане Коваль*; у звертаннях, що складаються з двох власних назв – імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Петре Кузьмичу* [18, с. 96].

Учасники дебатів не завжди дотримувалися граматичних норм у звертаннях. Порушення норм виявлено у формах звертань, що складаються із загальної назви та імені: *пан Володимир*; у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища: *пан Порошенко*; у звертаннях, що складаються з двох власних назв – імені та по батькові: *Петро Олексійовичу*, *Петре Олексійович*, *Володимир Олександрович*, *Петро Олексійович*.

Під час дебатів опоненти послуговуються традиційними загальноприйнятими формами та способами звертання до адресата. Хоча у своїх промовах обидва політики реалізують стратегію дискредитації один одного, усі аналізовані звертання предметні, ідентифікують адресата, використані для безпосередньої адресації, позбавлені оцінної характеристики. Такі звертання на початку речень, або після привітання, встановлюють чи підтримують контакт, а вжиті в тексті повторно – посилюють його: «*Пане Порошенку, в мене питання. Просили задати громадяни України, оберіть будь-яке питання і відповідайте, Петро Олексійович*», «*Пане Володимире, на сьогоднішній день, коли ми говоримо про посаду президента, я вважаю, що величезні ризики, які скопилися над нашою державою, є некомпетентність. ... відповідь лише одна: пане Володимире, не знущайтеся над нашою державою*». Постпозиція звертань та відповідна інтонація передають почуття гніву, обурення, роздратування адресанта, проте негативної оцінки адресатові не надають: «*Але, пан Володимир, Ви самі сказали, що Ви «кот в мішку», так Ви не кіт в мішку – Ви мішок! ... і ми Вас не допустимо до влади, шановний пан Володимир!*», «*Про що Ви зараз говорите? Ви знову брешете, Петро Олексійович*».

Висновки. Отже, попри те, що політична мова під час передвиборних кампаній слугує інструментом боротьби за владу з яскраво реалізованою функцією впливу, власне звертання в політичному дискурсі – це етикетні звертання, що мають нейтральну семантику, виконуючи апелятивну, кон-

тактовстановлювальну й соціально-регулятивну функції. Стилистично наповненим виступає звертання, винесене на кінець речення й вимовлене з відповідною інтонацією. За своєю структурною організацією аналізовані власне звертання поширені, переважно двокомпонентні, реалізовані іменниками за моделями ім'я + ім'я по батькові, пан + ім'я / прізвище, а також – трикомпонентні з атрибутивним поширювачем, представленим етикетним словом шановний. Трикомпонентні звертання реалізовані в моделі шановний + пан + ім'я / прізвище.

На вибір форм звертання до адресата в політичному дискурсі, на нормативність цих форм, впливають як мовні, так і позамовні фактори. Об'єктивні характеристики адресата та адресанта, рівень близькості стосунків між ними, форми та типи комунікативного акту, умови його протікання (наявність писемного тексту промови, спонтанність комунікативного акту, обмеженість у часі, емоційність, реакція адресата й аудиторії тощо), очікуваний результат та мета й т. ін. також зумовлюють структуру та семантику звертань в українській передвиборній політичній комунікації.

Список літератури:

1. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. Київ : Рідна мова, 1989. 475 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004. 400 с.
3. Головні дебати країни: Зеленський – Порошенко. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3ZF6mmnJPoQ> (дата звернення: 10.09.2023).
4. Державні стандарти України 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів». ДП «УкрНДНЦ» від 01.07.2020. № 144. URL: DSTU41632020v1.pdf (kdu.edu.ua) (дата звернення: 20.09.2023).
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: синтаксис. Донецьк : ДонНУ, 2001. С. 265–269.
6. Ковальова О. Політичний дискурс: сучасні лінгвістичні інтерпретації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 27, том 2, 2020. С. 101–107.
7. Корновенко Л. В. Звертання у прагмалінгвістичному аспекті : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. 10.02.02. Київ, 2001. 21 с. URL : <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15662/Kornovenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 10.09.2023).
8. Косьянова О. Г. Політичний дискурс: загальні характеристики поняття. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми викладання іноземних мов для професійного спілкування»*. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2012. URL : http://confcontact.com/2012edu/tom1/33_Kosjanova.htm (дата звернення: 20.09.2023).
9. Мацько О. Формули ввічливості в дипломатичному листуванні. *Дивослово*, 2000. 2. С. 14–17.
10. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості): автореф. дис. канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.01. Київ, 1993. 22 с.
11. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. 315 с.
12. Плющ Н. П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету. *Українська мова і сучасність*. Київ: НОК ВО, 1991. С. 90–98.
13. Пономарів О. Звертання в поетичній творчості Івана Франка. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля: матеріали Міжнародного наукового конгресу присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка*. Львів, 2010. Т. 2. С. 220–22.
14. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування: навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 291 с.
15. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики). Київ : Основа, 2002. 392 с.
16. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці : Місто, 2002. 272 с.
17. Стельмахович М. Г. Український мовленнєвий етикет. *Дивослово*, 1998. 3. С. 20–21.
18. Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. 392 с.
19. Фоменко О. С. Політичний дискурс демократичного суспільства. *Вісник Київського університету. Іноземна філологія*. 1998. Випуск 27. С. 10–12.
20. Шкіцька І. Власне ім'я як засіб підвищення значимості співрозмовника. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 23. С. 237–241. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_23_54 (дата звернення: 20.09.2023).

Altytseva L. Yu. PECULIARITIES OF DIRECT FORMS OF ADDRESS IN UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE (BASED ON ELECTION DEBATES)

The article focuses on the peculiarities of forms of address used in the political discourse, which is defined as a phenomenon primarily relying on text, shaped by the overall situation in the political communication and particularly in pre-election communication.

The article explores the political debate discourse. The study reveals that the texts of political debates contain three forms of address: direct address, semi-rhetorical and rhetorical address. This paper delves into the means of expression, semantic and structural features of the direct forms of address used by politicians during the election debates. The study also traces the correspondence between the direct forms of address used in the political discourse and traditional forms of address in Ukrainian etiquette.

It has been established that the function of direct forms of address in political communication is performed mainly by traditional etiquette forms of address, i.e. two-component (Name and Patronymic; Mr. + Name; Mr. + Surname) and three-component (Dear + Mr. + Surname; Dear + Mr. + Name) forms.

The article discovers typical mistakes made by communicants when using address during their speeches. As a result, the most frequent abnormalities include morphological errors caused by the use of the nominative case along with the vocative case in the address.

The study found that despite the manipulative potential of political discourse, the direct forms of address used in the election speeches do not offer an evaluative characteristic of the addressee; they are rather used for direct addressing during political communication. Placing the address in the postposition adds expressiveness. Speakers with appropriate intonation are able to convey feelings of indignation and anger.

The potential for further research lies in the analysis of the peculiarities of semi-rhetorical and rhetorical forms of address in election speeches and other political genres.

Key words: *political discourse, election discourse, political communication, direct forms of address, etiquette forms of address, addressee, addresser, peculiarities of forms of address.*